

NGIZ Nederlands Genootschap voor Internationale Zaken

Parlementaire besluitvorming en snelle militaire reactiemachten Seminar naar aanleiding van het AIV-advies 'Inzet van snelle reactiemachten', Den Haag, 12 februari 2016

Ontvangsthal Ministerie van Defensie

Openingswoord door de dagvoorzitter prof. mr. Jaap de Hoop Scheffer (voorzitter Adviesraad Internationale Vraagstukken)

De heer De Hoop Scheffer heet alle aanwezigen van harte welkom, in het bijzonder de beide inleiders Ltgen. Broeks en prof. Wagner en mevr. Eijnsink, generaal-majoor b.d. van Kappen en mevr. Drent die zullen deelnemen aan de paneldiscussie. In zijn openingswoord refereert de heer De Hoop Scheffer aan een recente uitspraak van de voormalige Amerikaanse ambassadeur bij de NAVO en voorzitter van de Chicago Council on Global Affairs, Ivo Daalder: 'An inward-focused, self-absorbed EU is a major threat to the transatlantic alliance'. Daalder analyseert treffend hoe de neiging tot renationalisatie binnen de EU het voortbestaan van de Unie op het spel zet, het trans-Atlantisch bondgenootschap bedreigt en verhindert dat

de EU-lidstaten de dreigingen die uitgaan van IS en Rusland, adequaat het hoofd kunnen bieden. De lidstaten schieten tekort in het beschermen van de eigen veiligheid, Europa leunt nog te veel op de Verenigde Staten. Europese defensiesamenwerking heeft tot nog toe weinig resultaten geboekt. Dat geldt ook voor de *EU-Battlegroups*, de snelle interventiemacht van de EU. Naar het inzicht van de heer De Hoop Scheffer vormt een gebrek aan politieke wil geen afdoende verklaring voor het feit dat de *EU Battlegroups* tot op heden niet heeft ingezet. Andere factoren spelen eveneens een belangrijke rol zoals het ontbreken van een goed financieringssysteem, het ontbreken van een Europees hoofdkwartier en het gebrek aan continuïteit. Het besluit tot doorontwikkeling van de *NATO Response Force* (NRF) met onder andere de oprichting van de *Very High Readiness Joint Task Force* (VJTF) kwam geen dag te vroeg in het licht van de ontwikkelingen aan de oostflank van de NAVO. De heer De Hoop Scheffer acht een actieve betrokkenheid van het parlement bij de besluitvorming tot eventuele inzet van snelle reactiemacht onontbeerlijk voor het noodzakelijke draagvlak in de Nederlandse samenleving.

Dagvoorzitter prof. mr. Jaap De Hoop Scheffer

Inleiding 'Snelle militaire reactiemachten' door Ltgen. Jan Broeks (Hoofd Nederlandse Permanente Militaire Vertegenwoordiging bij Militaire Comités van de EU en de NAVO)

Ltgen. Jan Broeks gaat allereerst in op de reactiesnelheid van snelle militaire reactiemachten en het traject tot daadwerkelijke inzet. Militaire gereedheid, ondersteunende activiteiten en de politieke besluitvorming zijn bepalende elementen voor de reactiesnelheid. Aan inzet gaat een traject van gereedstelling, strategische verplaatsing en de verplaatsing naar het operatiegebied vooraf. De aangepaste NRF kent een driedeling, te weten "stand-up" [het voorbereidingsjaar], "stand-by" [dit is de VJTF] en "stand-down" [met beperkte inspanning kan de gereedheid weer verhoogd worden]. De VJTF (in het "stand-by" jaar) heeft als primaire taak collectieve zelfverdediging van het NAVO-verdragsgebied, daarnaast kan de component (in het "stand-down" jaar) ook crisisbeheersingstaken op zich nemen. In geval van inzet kan de VJTF, ter grootte van een brigade, binnen 5 tot 7 dagen worden ingezet. De VJTF bevat landmacht-, luchtmacht-, marine- en special forces-componenten. Naast de VJTF kan de *Immediate Follow-on-Forces Group* (IFFG) als versterking binnen 45 dagen worden ingezet. De IFFG bestaat o.a. uit eenheden die het half jaar daarvoor de VJTF hebben gevormd plus de eenheden die zich al aan het voorbereiden zijn [de 'stand-up component']. Als laatste kan de *Follow-on-Forces Group* (FFG) worden ingezet binnen 90 dagen, dat zijn eenheden van NAVO-landen die aangeboden zijn om de aangepaste NRF aan te vullen voor een grotere operatie.

Voor de inzet van de VJTF zijn besluiten tot het opzetten van een operatie en het goedkeuren van de operatie door de North Atlantic Council (NAC) bepalend voor de reactiesnelheid. In de besluitvormingsprocedure zijn twee momenten van belang voor de nationale besluitvorming: het besluit van de NAC na het advies van het Militair Comité om een voorstel voor een operatie te doen en de goedkeuring van het operatieplan tot daadwerkelijke inzet. Binnen de NAVO vindt discussie plaats over de bevoegdheden van SACEUR, dit onderwerp zal aan de orde komen tijdens de NAVO-top in Warschau in juli. De reactiesnelheid van de VJTF zou aanzienlijk worden vergroot indien SACEUR ook de bevoegdheid zou krijgen eenheden alvast te verplaatsen naar de omgeving van het inzetgebied. Tevens zou van een dergelijke verplaatsing een afschrikkingseffect kunnen uitgaan en daarmee de-escalierend kunnen werken.

Aan de *EU-Battlegroups* zijn de zogenaamde *Petersberg-taken* opgedragen die zich uitstrekken van van conflictpreventie tot stabiliseringsoperaties. Een *EU-Battlegroup* bestaat uit 1500   2000 militairen en heeft een infanteriebataljon als kern, aangevuld met

additionele strategische *enablers* (medische ondersteuning, logistiek etc.). Halfjaarlijks wordt een nieuwe *Battlegroup* gevormd onder leiding van een *lead-nation*. Ook bij EU-besluitvorming zijn de besluiten tot het opzetten van een operatie en het besluit tot inzet belangrijke momenten voor de nationale besluitvormingsprocedure. Zowel de NAVO als de EU besluiten met consensus.

Er zijn twee modellen voor operaties van snelle reactiemachten. De eerste behelst collectieve zelfverdediging, zogenaamde *operations of necessity*. Hierbij hebben de deelnemende landen de verplichting om elkaar te verdedigen in geval van een aanval. Het tweede model zijn *operations of choice*, crisisbeheersingsoperaties. Hier is er een keuze om wel of niet mee te doen. LtGen Broeks heeft de overtuiging dat de daarvoor benodigde besluiten met de eerder genoemde momenten van nationale besluitvorming wel tijdig zullen zijn. Een belangrijk punt van zorg vormt echter de zogenaamde hybride oorlogsvoering. Bij hybride conflicten, zoals in Oost-Oekraïne, kan verwarring ontstaan over de identificatie van en de attributie aan de agressor. Ltgen. Broeks wijst op de *Gerasimov-doctrine* die uitgaat van een reeks niet-militaire middelen die kunnen worden ingezet zoals psychologische oorlogvoering en informatiecampagnes, voordat sprake is van een echt militair conflict. Hybride oorlogvoering scheidt verwarring en compliceert de besluitvorming over de inzet van snelle reactiemachten. Naar het oordeel van Ltgen. Broeks is dit de grootste uitdaging waar de NAVO en EU nu voor staan.

Inleiding 'Het Governance-Dilemma in het Europees Veiligheidsbeleid' door prof.dr. Wolfgang Wagner (Hoogleraar Internationale Veiligheid, afdeling Bestuurswetenschap en Politologie Vrije Universiteit Amsterdam)

Prof. Wagner leidt zijn presentatie in met het *governance dilemma* dat zich voordoet bij het Europese veiligheidsbeleid. Enerzijds vraagt Europese veiligheid om meer effectiviteit en efficiëntie oftewel verdere Europese integratie op defensiegebied zoals de NRF of *EU Battlegroups*. Anderzijds hechten de Europese lidstaten aan zelfbeschikkingsrecht en autonome besluitvorming. Tevens is democratische legitimiteit van groot belang. Een dergelijk dilemma zien we binnen de EU ook op terreinen zoals mededinging of de monetaire unie, waar de Europese Commissie veel macht heeft of gestemd wordt met gekwalificeerde meerderheden.

Prof.dr. Wolfgang Wagner

Wat de integratie van de krijgsmachten binnen de EU betreft, is een ontwikkeling denkbaar van coördinatie, via pooling and sharing/ taakspecialisatie tot aan een supranationale Europese krijgsmacht. De afhankelijkheden tussen Europese krijgsmachten nemen toe, parlementaire besluitvorming hoort idealiter hiermee in de pas te lopen. In beginsel controleert elk parlement de eigen krijgsmacht. Dit model verandert wanneer lidstaten meedoen aan de *EU-Battlegroups*, niet in formele maar wel in praktische zin. Er zijn aanzienlijke verschillen tussen lidstaten wat betreft de parlementaire bevoegdheden bij de uitzending van militairen. In sommige landen hebben parlementen geen enkele zeggenschap, in andere juist veel. Verschillen tussen de lidstaten laten zich onder andere verklaren door historische ontwikkelingen. In Nederland ligt het besluit tot inzet formeel bij de regering maar de facto heeft het parlement grote invloed op de besluitvorming. In Duitsland heeft het parlement met het instemmingsrecht de sterkste positie. Het *governance dilemma* heeft in Duitsland geleid tot de instelling van de commissie Rühle. De conclusies uit het rapport-Rühle komen sterk overeen met de conclusies en aanbevelingen van de AIV. De commissie Rühle heeft onder andere aanbevolen veel aandacht te besteden aan bewustwording van de wederzijdse afhankelijkheden tussen de Duitse krijgsmacht en andere krijgsmachten. Daarom acht zij het zinvol jaarlijks een debat te houden over de verplichtingen die worden aangegaan.

Discussie met de zaal (v.l.n.r. Ltgen. Jan Broeks, prof.dr. Wolfgang Wagner, prof.mr. Jaap De Hoop Scheffer)

Aanvankelijk was de bedoeling ook een aanbeveling op te nemen over wijziging van de parlementaire procedures ten behoeve van een *EU Battlegroup* waaraan Duitsland deelneemt. Deze aanbeveling heeft de eindversie van het rapport niet gehaald. Prof. Wagner vindt het opvallend dat zowel de commissie-Rühle als de AIV kennelijk geen grotere rol zien voor het Europees Parlement. Ondanks het gebrek aan bevoegdheden op dit terrein heeft het Europees Parlement overigens wel enkele malen over EU-inzet in missies gestemd. Prof. Wagner ziet echter wel een belangrijke rol voor de Interparlementaire Conferentie, voor de gedachtenvorming tussen de verschillende Europese parlementen over parlementaire controle en de inzet van snelle militaire reactiemachten.

Discussie met de zaal

- *Zou pre-delegatie, onder voorwaarden, geen uitkomst kunnen bieden om een te grote afhankelijkheid van bijvoorbeeld de Duitse parlementaire besluitvormingsprocedure te voorkomen?* Ltgen Broeks stelt dat in geval van *operations of choice* er altijd tijd genoeg is. Bij collectieve verdediging kan van beperkende parlementaire voorwaarden een escalierend effect uitgaan. Prof. Wagner antwoordt dat het Duitse parlement niet snel tegen zal stemmen aangezien de regeringscoalitie kan rekenen op een meerderheid en al in een vroege fase overleg gevoerd heeft met het parlement.

- *Is een adequate Nederlandse deelname aan de VJTF mogelijk gelet op de grote tekorten waarmee de Nederlandse defensie kampt?* Ltgen Boeks antwoordt dat de testfase *lessons learned* heeft opgeleverd die ook in Nederland breed zijn gedeeld. Verder is in heel Europa geconstateerd dat er meer geld voor defensie

moet komen. Het zal tijd kosten om voorraden en andere belangrijke voorzieningen weer op peil te krijgen. Daarnaast is het in Nederland ook een kwestie van organisatie, veel is gecentraliseerd en deelname aan de VJTF vraagt wellicht om een andere aanpak.

- *Wat houdt de interparlementaire samenwerking precies in?* Prof. Wagner legt uit dat interparlementaire samenwerking in feite de opvolger is van de WEU-assemblée. Nationale parlementaire delegaties van zes leden en 16 leden van het Europees Parlement wisselen halfjaarlijks informatie en ervaringen uit en bespreken onderwerpen die samenhangen met het Europees veiligheids- en defensiebeleid. Hierdoor verbeteren de onderlinge contacten.

- *De EU Battlegroups zijn niet ingezet door het verschil in belangen van verschillende lidstaten. Hoe kunnen de EU-lidstaten betere overeenstemming over buitenlands beleid bereiken om zo tot inzet te komen en zou de Hoge Vertegenwoordiger geen grotere rol dienen te krijgen?* Ltgen. Broeks beaamt dat het lastig is om overeenstemming te bereiken over het GBVB. De opstelling van de nieuwe *Global Strategy* vormt de eerste stap, daarna kunnen maatregelen worden geïdentificeerd. Prof. Wagner voegt hieraan toe dat het ontbreken van politieke wil en het ontbreken een financieringssysteem belangrijke spelbrekers zijn. De weigering van het Verenigd Koninkrijk akkoord te gaan verhindert de oprichting van een gemeenschappelijk fonds.

- *In hoeverre zou het behulpzaam zijn om bij gereedstelling voor idealiter een periode van een jaar samenwerking naast de militaire gereedheid ook te werken aan politieke gereedheid bijvoorbeeld door een afsluitende politieke oefening?* Prof. Wagner vindt dit een goed idee, Nederland heeft het initiatief genomen om tijdens het Nederlandse voorzitterschap een oefening te houden.

- *Creëer je met de EU Battlegroups en de VJTF niet een dubbele structuur? Kunnen de twee gecombineerd worden?* Ltgen. Broeks antwoordt dat een vorm van combinatie, vanuit het oogpunt van militaire efficiency, ideaal zou zijn en wijst op de NAVO-certificering van de Visegrad-EU Battlegroup.

- *Zijn snelle militaire reactiemachten wel een geschikt middel nu we rekening moeten houden met hybride oorlogsvoering?* Ltgen. Broeks antwoordt dat de inzet van militaire macht niet de grootste zorg is maar wel het feit dat hybride oorlogsvoering zich over de volle breedte van de samenleving kan manifesteren. De VJTF speelt hierbij een rol in het kader van de afschrikking, het gaat om de weerbaarheid van de samenleving. Het antwoord bij hybride oorlogsvoering hoeft niet altijd militair te zijn.

Paneldiscussie 'Het Nederlandse parlement en snelle militaire reactiemachten'

Mevr. drs. A. Eijsink (lid van de Tweede Kamerfractie van de PvdA), generaal-majoor b.d. Van Kappen (lid van de Eerste Kamerfractie van de VVD) en mevr. dr. M. Drent (senior onderzoeker en coördinator van de internationale veiligheidsafdeling bij Instituut Clingendael) nemen deel aan de paneldiscussie en geven kort hun visie op de rol van parlementen.

Mevr. Eijsink vindt het onderwerp parlementaire controle en snelle militaire reactiemachten belangrijk en vindt het noodzakelijk om hierover niet alleen in Den Haag maar ook elders in het land van gedachten te wisselen. Ook zijn de ontmoetingen met de collega-parlementariërs uit de andere lidstaten van betekenis, reden waarom mevr. Eijsink samen met generaal-majoor Van Kappen al geruime tijd actief is binnen de Interparlementaire Conferentie. Mevr. Drent meent dat de te verschijnen *Global Strategy* een centrale rol zal vervullen in de discussie over Europese defensiesamenwerking. Met de nieuwe strategie zal bepaald kunnen worden wat de EU-lidstaten willen en welke strategische keuzes gemaakt moeten worden. Vooralsnog zal intensivering van defensiesamenwerking vooral via de kleinere verbanden verlopen. Generaal-majoor b.d. Van Kappen deelt de opvatting van Ltgen. Broeks dat hybride oorlogsvoering een groot probleem vormt. Naast de afschrikking met klassieke middelen is tevens afschrikking van vijanden zoals ISIS, die met een totaal ander concept werkt, noodzakelijk. Dit vraagt om flexibele antwoorden.

Aansluitend wordt over vier stellingen gediscussieerd.

Paneldiscussie

Stelling 1: Het project van de EU-Battlegroups is een 'dodgeboren kind'. Zonder wijziging van de opzet en het concept van de EU-Battlegroups komt het niet tot inzet.

De panelleden typeren de Battlegroups niet als een 'dodgeboren kind' maar als een project dat nog in de kinderschoenen staat en moeite heeft om de kinderfase te ontgroeien. Mw. Eijsink geeft aan dat de opzet gewijzigd moet worden om tot inzet te komen. Een collectief financieringssysteem is een mogelijke optie. Generaal-majoor b.d. Van Kappen stelt dat voor de inzet van de *EU Battlegroups* altijd een balans tussen de politieke en militaire haalbaarheid gevonden moeten worden. De problemen om tot inzet te komen liggen vaak bij de politiek. Als de roep om soevereiniteit in de lidstaten groot blijft, zal dit ten koste van de soevereiniteit van Europa als geheel gaan. Mevr. Drent sluit zich hierbij aan. Het Nederlandse voornemen om samen met de Benelux-

partners in 2018 voor een jaar eenheden voor de EU Battlegroups ter beschikking te stellen, verdient navolging. Verder kan het werken met kopgroepen uitkomst bieden.

In antwoord op een vraag uit de zaal of de kans op de inzet van de *EU Battlegroups* groter zou kunnen worden indien grote landen (e.g. het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk) meedoen antwoordt generaal-majoor b.d. Van Kappen dat de betrokkenheid van grote landen onmiskenbaar van belang is. Het *Framework Nation*-concept werkt hier al naartoe. Ook zou kunnen worden gekeken naar uitbreiding van de samenwerking met de NAVO, bijvoorbeeld door de *Berlin plus agreement* vaker te benutten.

In antwoord op de vraag of het behulpzaam zou zijn indien binnen de EU wordt bepaald welke belangen als algemeen Europees belang moeten worden beschouwd stelt mevrouw. Eijssink dat zij verwacht dat met de nieuwe *Global Strategy* een stap voorwaarts wordt gezet. Verder acht zij het van belang dat de discussie wordt verbreed. De defensiewoordvoerders zijn wel overtuigd van de noodzaak om de besluiten van de NAVO-top van Wales uit te voeren. De woordvoerders Buitenlandse Zaken en de ministers van Financiën moeten evenzeer hierbij worden betrokken. De laatste zou naar haar idee ook aan tafel moeten zitten in Warschau. Mevrouw. Drent meent dat invoering van een verrekensysteem – waarbij iedere lidstaat naar rato bijdraagt – mogelijk het probleem van de ongelijke lastenverdeling kan ondervangen. Definiëring van gemeenschappelijke belangen zou behulpzaam kunnen zijn. Generaal-majoor b.d. Van Kappen wijst op het VN-crisisbudget waaraan alle landen meebetalen en waaruit de troepen-leverende landen worden betaald.

Stelling 2: De inzet van de EU Battlegroups zal sneller plaatsvinden indien deze worden samengesteld uit eenheden van permanente samenwerkingsverbanden waarbij de parlementaire contacten verlopen via Standing Committees.

Generaal-majoor b.d. van Kappen meent dat de oplossing gevonden kan worden in een modulaire

samenstelling van de *EU Battlegroups*, samengesteld uit verschillende eenheden uit verschillende landen. Elke eenheid bestaat uit vier componenten (land, zee, lucht en special forces). Meerdere landen dragen bij aan de verschillende elementen binnen de reactiemacht. Vervolgens kan worden besloten hoeveel eenheden van elke component nodig zijn bij iedere operatie. Zo kan een bepaalde operatie veel landmachten eenheden vergen terwijl een ander type operatie meer op de maritieme component leunt. Dit geeft militaire en politieke flexibiliteit. Immers, als een land niet in staat is om eenheden te leveren zijn er nog andere landen die wel eenheden kunnen inzetten. Landen die niet leveren kunnen financieel bijdragen. Mevrouw. Eijssink betoogt dat het van belang is dat Nederland een betrouwbare partner is en dat er grenzen zijn aan de mogelijkheden om voort te gaan met het 'doorontwikkelen' van de krijgsmacht. De opstelling van een meerjarig defensiebudget kan bijdragen aan de noodzakelijke betrouwbaarheid. Ze vindt het verheugend dat de afgelopen jaren zoveel voortgang is geboekt op het vlak van Europese samenwerking, een dossier waarvoor ze al lange tijd aandacht vraagt. Prof. Wagner ondersteunt het idee van de oprichting van *Standing Committees* om zo de betrokkenheid van parlementariërs te vergroten. Ltgen. Broeks is van mening dat betrokkenheid van te veel landen en te divers samengestelde eenheden gezamenlijk optreden bemoeilijken. Ook op ministerieel en parlementair niveau moet samenwerking plaatsvinden. Door *political exercises* kan men gezamenlijk oefenen voor een mogelijk inzet.

Stelling 3: Het Nederlandse parlement doet er goed aan instemmingsrecht te verwerven zoals Duitsland dat kent. Dit komt de snelheid van de besluitvorming ten goede.

Mevrouw. Eijssink is geen voorstander van een instemmingsrecht. Zij wil vasthouden aan de huidige rolverdeling waarbij de regering regeert en het parlement controleert. Na het rapport van de commissie- Van Baalen (Parlementair onderzoek NATO Response Force, 2006) is destijds besloten de geldende praktijk te handhaven. Het delen van kennis met het parlement is van belang. Generaal-majoor b.d. van Kappen ziet evenmin reden om de procedure te veranderen. Mevrouw. Drent meent dat in Nederland een mooie balans is gevonden met maximale informatievoorziening aan het parlement. Het parlement beschikt over verschillende instrumenten die steeds goed worden benut. Prof. Wagner geeft aan dat de Bondsdag snel kan beslissen over mogelijke inzet. Meer macht voor het parlement hoeft dus geen obstakel te vormen, ook al omdat er tussen regering en parlement intensief overleg wordt gevoerd. Een belangrijk verschil tussen Duitsland en Nederland is het feit dat regeringsbesluiten ook kunnen worden

voorgelegd aan het Bundesverfassungsgericht in Karlsruhe.

Stelling 4: SACEUR dient voor de inzet van de VJTF meer bevoegdheden te krijgen.

Mevr. Drent stelt dat SACEUR tijdens de Koude Oorlog aanzienlijk meer bevoegdheden had. Met meer bevoegdheden voor SACEUR kan beter worden geanticipeerd op mogelijke ontwikkelingen. Dit heeft bovendien een afschrikkend effect omdat de NAVO dan sneller en slagvaardiger kan reageren. Generaal-majoor b.d. van Kappen sluit zich hierbij aan, wel vindt hij het van belang dat het *full command* over eenheden bij de landen zelf blijft. Verplaatsing van de VJTF naar het operatiegebied hoeft overigens nog geen verplaatsing naar de frontlinie te impliceren maar snelle inzet is dan mogelijk zodra het politieke besluit is genomen. Mevr. Eijsink erkent dat uitbreiding van de bevoegdheden van SACEUR logisch klinkt maar heeft desondanks aarzelingen. Ze voelt meer voor vergroting van de druk op parlementen zodat in geval van een dreiging binnen 48 uur de besluitvormingsprocedures zijn afgerond. Zij is er overigens van overtuigd dat in geval van een artikel 4/5-situatie de Tweede Kamer onmiddellijk tijd zal vrijmaken in de agenda. Zij vindt het van belang dat parlementen zich bezighouden met het wat en waarom, beantwoording van de hoe-vraag is aan de krijgsmacht zelf. Politici moeten niet op de stoel van de militairen gaan zitten. Dit leidt tot beslissingen die onuitvoerbaar of onwenselijk zijn voor de krijgsmacht. Ltgen. Broeks geeft aan dat als tegenstanders weten dat de politieke besluitvorming over militaire inzet langzaam verloopt, de NAVO op enig moment zal worden getest. Als SACEUR meer bevoegdheden krijgt om eenheden te verplaatsen, zal hiervan een afschrikkende werking uitgaan en tegenstanders tot een andere afweging brengen. Dit creëert tevens meer ruimte voor de politieke besluitvorming. Uit de testfase met de VJTF is gebleken dat er verder nog het nodige huiswerk is te doen in de noodzakelijke aanpassing van wet- en regelgeving.

Slotwoord

Prof.dr.ir. Joris Voorhoeve sluit het seminar af. Hij verwijst naar de woorden van Chinese krijgsheer Sun Tzu: "Een goed veldheer vecht niet, hij schaakt." Een goede inschatting van de tegenstander is nodig om een agenda op te stellen om gewelddadigheden te voorkomen en in dit verband vraagt hij aandacht voor het concept van afschrikking. Prof. Voorhoeve dankt tot slot Ltgen. Broeks en prof. Wagner voor hun interessante inleidingen, mevr. Eijsink, generaal-majoor b.d. van Kappen en mevr. Drent voor de inhoudelijke gedachtewisseling, prof. De Hoop Scheffer voor de leiding van het seminar en alle aanwezigen voor hun inbreng tijdens de discussie.